

Ks. Józef M a n d z i u k, *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku. Średniowiecze*, t. I, cz. 1 (do 1302 roku), Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 2003, ss. 377.

Nie licząc różnorodnych prac monograficznych oraz wieloaspektowych opracowań zjawisk i tematów szczegółowych, Śląsk doczekał się tylko w ostatnim czasie kilku syntez, mających ambicje ogarnięcia całego spektrum wydarzeń i procesów, dokonujących się na tym terenie na przestrzeni dziejów. A choć ich zawartość treściowa, z konieczną przy takich założeniach selekcją faktograficzną, jest mocno zróżnicowana i nie zawsze do końca precyzyjnie odzwierciedlająca istotę i charakter przeszłości tych ziem, niemniej publikacje takich autorów, jak: M. Biskup¹, L. Leciejewicz², L. Petry, J. Menzel i W. Irgang³, H. Neubach⁴, J. Bahlcke⁵ czy W. Kuhn⁶ – żeby wskazać najważniejszych – przekonują o niewątpliwym progresie w coraz pełniejszym rozpoznaniu bogatych i skomplikowanych dziejów ziemi śląskiej. Mimo iż przykładowo tylko przywołane tu prace, w mniejszym lub większym stopniu, uwzględniają także przeszłość kościelną tych terenów, siłą rzeczy lokują ją w kontekście całego procesu dziejowego, a więc egzemplarycznie i marginalnie. Jej pełniejszą i komplementarną postać postanowili zaprezentować zaś ci autorzy, którzy jako główny cel swych dociekań obrali Kościół katolicki na tym terenie i jego wielopłaszczyznowe zaangażowanie na przestrzeni stuleci. W takich więc kategoriach – by też tylko odwołać się do ostatnich kilkunastu lat – należy widzieć prace: W. Marschalla⁷, J. Köhlera⁸, bpa W. Urbana⁹, K. Doli¹⁰ oraz bpa J. Kopca¹¹ Cokolwiek by o

---

¹ *Śląsk i Pomorze w historii stosunków polsko-niemieckich w średniowieczu*, red. M. Biskup, Wrocław 1983.

² *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*, red. L. Leciejewicz, Wrocław 1991.

³ *Geschichte Schlesiens*, t. I, *Von der Urzeit bis zum Jahre 1526*, red. L. Petry, J. J. Menzel, W. Irgang, Sigmaringen 1988; t. II, *Die Habsburger Zeit 1526-1740*, red. L. Petry, J. J. Menzel, Sigmaringen 1988.

⁴ H. N e u b a c h, *Kleine Geschichte Schlesiens*, Bonn 1990; *Oberschlesien im Überblick*, red. H. Neubach, W. Zylla, Dülmen/Wstf. 1986.

⁵ J. B a h l c k e, *Schlesien und die Schlesier*, München 1996 [tłum. polskie: *Śląsk i Ślązacy*, Warszawa 2001].

⁶ W. K u h n, *Geschichte Oberschlesiens im Mittelalter*, „Jahrbuch” 24(1983), s. 1-50.

⁷ W. M a r s c h a l l, *Geschichte des Bistums Breslau*, Stuttgart 1980.

⁸ J. K ö h l e r, *Bistum Breslau*, cz. 1-3, Kehl 1995-1997.

nich powiedzieć, trzeba wszak mieć świadomość, iż – mimo niezaprzeczalnych wartości dokumentalno-poznawczych – z racji na formę bądź podręcznikową, bądź popularną, nie odpowiadają one na wszystkie pytania związane z całą przeszłością Kościoła na Śląsku, ujętą w kategoriach współczesnych wymogów i oczekiwań. Nic zatem dziwnego, iż z okazji millenium chrześcijaństwa w tej części Polski ks. profesor Józef Mandziuk podjął kolejną próbę całościowego opracowania kościelnej przeszłości na Śląsku. Z zamierzonej i bardzo ambitnej pracy, obliczonej na pięć tomów, ukazał się dotąd tom drugi¹² i tom piąty¹³ oraz – będący przedmiotem niniejszego omówienia – tom pierwszy, część pierwsza¹⁴. Autor, świetny znawca źródeł i literatury odnoszących się do przeszłości Kościoła nad Odrą, mający w swym dorobku ponad 500 publikacji, w tym większość traktujących o historii i kulturze ziemi śląskiej¹⁵, wydaje się szczególnie predestynowany do przedsięwzięcia, które podjął.

Prezentowany tutaj tom, obejmujący okres od pradziejów Śląska aż po 1302 r., a więc – mówiąc w wielkim uproszczeniu – lata przedchrześcijańskich plemion poprzez wpływy chrześcijańskie i integrację państwową aż do powstania i pełnego zorganizowania struktur kościelnych w szczytowym okresie średniowiecza, gdy pod rządami Henryków śląskich Kościołem katolickim kierowali tu wybitni biskupi, został podzielony na pięć podstawowych części. W pierwszej, głównie na podstawie najnowszych wykopalisk archeologicznych¹⁶ i odnośnej literatury, autor omawia zróżnicowanie plemiennie-religijne Śląska, pierwociny oddziaływania katolicyzmu na tym terenie, a także polityczne i konfesyjne skutki dla ziem nad Odrą spowodowane przyjęciem chrztu przez Mieszka I (s. 15-41). Właśnie ów znamienity fakt z późniejszym zjazdem gnieźnieńskim w 1000 r. i powołaniem metropolii gnieźnieńskiej z trzema biskupstwami, w tym także wrocławskiego, wytyczył zupełnie nowy etap dziejów dla Śląska, będący przedmiotem rozważań drugiego rozdziału omawianej tu książki (s. 43-91). Nowa diecezja otrzymała konkretne granice, swego rządcę, katedrę, a nieliczni wówczas duchowni z pierwszymi zakonnikami stali się inspiratorami

⁹ W u r b a n, *Zarys dziejów diecezji wrocławskiej*, Wrocław 1962.

¹⁰ K. D o l a, *Dzieje Kościoła na Śląsku*, cz. 1: *Średniowiecze*, Opole 1996.

¹¹ J. K o p i e c, *Dzieje Kościoła katolickiego na Śląsku Opolskim*, Opole 1991.

¹² J. M a n d z i u k, *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku. Czasy reformacji protestanckiej, reformy katolickiej i kontrreformacji 1520-1742*, t. II, Warszawa 1995.

¹³ J. M a n d z i u k, *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku. Tablice chronologiczne*, t. V, Warszawa 2000.

¹⁴ M a n d z i u k, *Historia Kościoła*, t. I, cz. 1 (do 1302 roku).

¹⁵ Zob. J. M a n d z i u k, *Słownik księży pisarzy archidiecezji wrocławskiej 1945-1992*, Warszawa 1997, s. 205-218; *Złota Księga Nauk Humanistycznych 2004*, red. K. Pikoń, Gliwice 2004, s. 231.

¹⁶ E. M a ł a c h o w i c z, C. L a s o t a, M. M a ł a c h o w i c z, *Badania początków architektury wrocławskiej*, „Sobótka” 53(1998), s. 514 n.; W. K o r t a, *Tajemnica Góry Ślęży*, Katowice 1988; E. M a ł a c h o w i c z, *Stare miasto we Wrocławiu*, Wrocław 1985; por. J. K a ź m i e r c z y k, *Ku początkom Wrocławia. Warsztat budowlany i kultura mieszkalna Ostrowa Tumskiego*, cz. 1-2, Wrocław 1991-1993.

życia religijnego pośród wiernych, którzy – zwłaszcza po początkowej reakcji pogańskiej i zniszczeniu pierwocin organizacyjnych – zaczęli coraz bardziej przyjmować zwyczaje i obrzędowość chrześcijańską. Mówiąc inaczej, w tej części swej pracy autor wyczerpująco ukazuje początki biskupstwa wrocławskiego z wszelkimi konsekwencjami epoki, zamknięte – przełomową w dziejach Polski i Śląska – datą śmierci Bolesława Krzywoustego w 1138 r. Dwa zaś kolejne rozdziały, utrzymane w podobnej konwencji tematycznej, odnoszą się do przeszłości Kościoła wrocławskiego w latach stabilizacji polityczno-organizacyjnej (1138-1201) i wspaniałego rozwoju, wynikającego z mądrej i konsekwentnej polityki ówczesnych biskupów diecezjalnych: Cypriana (1201-1207), Wawrzyńca (1208-1232), Tomasza I (1232-1268), Tomasza II (1270-1292) i Jana III Romki (1292-1301), którzy – poza Cyprianem – wywodzili się z duchowieństwa diecezjalnego, a jako tacy pochodzili z polskich rodzin możnowładczych. Miało to istotne znaczenie dla dziejów diecezji, albowiem – abstrahując od wielu brzemiennej inicjatyw natury kościelno-religijnej – musieli oni podjąć zmagania z książętami o pełną niezależność instytucji kościelnych i duchowieństwa. Dość więc dodać, że z walki tej – dzięki determinacji i roztropnemu działaniu – wychodzili zwycięsko, czego najlepszym dowodem było stworzenie podstaw do uzyskania władztwa terytorialnego w ziemi nysko-otmuchowskiej.

Choć zasadniczo w każdej części – wyłączwszy rozdział pierwszy o charakterze wstępnym – autor komplementarnie ilustruje formy i postać życia religijno-duszpasterskiego na terenie Śląska, wydobywając w ten sposób jego znamienne ewoluowanie i progres zjawiska, wyłącznie na tej problematyce skoncentrował się w ostatniej części swej książki, zatytułowanej wymownie – „Czasy świętych śląskich” (s. 251-349). Już sama objętość każe się domyślać bogactwa i różnorodności tego, co z natury stanowi podstawowe racje funkcjonowania Kościoła, a zarazem mówi o skutkach przedsięwzięć ewangelizacyjnych. Nie ulega wątpliwości – jak dowodzi autor – że religijność Ślązaków doby szczytowego średniowiecza była kształtowana w duchu pobożności dominikańskiej i franciszkańskiej, osadzonej w kulcie człowieczeństwa Chrystusa, maryjnym i świętych Pańskich. Z tych ostatnich szczególną popularnością cieszyli się: św. Jan Chrzciciel, św. Jan Ewangelista, św. Wincenty, a przede wszystkim św. Jadwiga z Trzebnicy, choć uciekano się także do wstawiennictwa św. Elżbiety, Apostołów Piotra i Pawła, św. Wojciecha, św. Wacława, św. Stanisława, św. Doroty, św. Jerzego, św. Wawrzyńca i św. Franciszka z Asyżu. Bogato prezentowało się także życie sakramentalne oraz praktyki religijne będące świadectwem duszpasterskiej aktywności biskupów i duchowieństwa, a także pobożności wiernych. Łatwo zatem zrozumieć, iż w takich uwarunkowaniach ziemia śląska z jednej strony wydała wielu świętych, błogostawionych i świątobliwych (np. św. Jadwiga, królowy czeskie – Anna i Agnieszka, Henryk II Pobożny, św. Jacek, bł. Czesław i świątobliwy Herman, bł. Bronisława, świątobliwa Eufemia, bł. Benigna i świątobliwa Gertruda), a z drugiej zaś stawiała współczesnym bliskie wzorce do naśladowania.

W świetle tego, co powiedziano wcześniej, nie ulega najmniejszej wątpliwości, iż gruntowana i komplementarna synteza dziejów Kościoła na Śląsku ks. prof. J. Mandziuka stanowi poważne osiągnięcie historiografii polskiej. W jej postaci otrzymaliśmy bowiem nie tylko rzetelny i dobrze udokumentowany obraz przeszłości kościelnej nad Odrą, lecz bogatą panoramę przeróżnych inicjatyw ewangeliczno-administracyjno-duszpasterskich na tym terenie w kontekście ogólnych procesów prze-

mian, złożonej historii Polski, a także powiązań i odniesień do przedsięwzięć Stolicy Apostolskiej, Kościoła Powszechnego i przeobrażeń kultury i polityki europejskiej. Ponieważ autorowi chodziło – a należy to podkreślić ze szczególnym uznaniem – o jasność wypowiedzi i precyzję w formułowaniu wniosków bądź tez, w narracji – notabene kreowanej językiem wartkim i przystępnym – widać ponad wszelką wątpliwość jego troskę o zwarte i pełne informacje. Stąd w książce nie tylko uporządkowane dane na temat struktur życia kościelnego, form religijności, kultury duchowej i materialnej, sposobów oddziaływania ośrodków kościelnych i w ogóle roli Kościoła w życiu publicznym, ale także szerokie tło owych zjawisk, umożliwiające właściwe zrozumienie treści i złożoność badanych procesów. Ale to, co zgodnie z przyjętym zamysłem autora miało decydować o przejrzystości konstrukcji treściowo-informacyjnej, bywa niekiedy – jak się wydaje – zbędnym balastem i dalekim wyjściem poza opisywane zjawiska, burzące w ten sposób raczej przejrzystą i logiczną konstrukcję pracy. Mówiąc inaczej, nie wydaje się przeto koniecznym, aby większość okoliczności kształtujących religijną postać ziemi nadodrzańskiej wyprowadzać od samych początków praktyki Kościoła Powszechnego przy jednoczesnym pominięciu ukazania specyfiki typowo śląskiej. Chodzi więc o to, że autor – podziwu godny erudyta – miejscami zbyt szeroko i szczegółowo omawia dobrze znane skądinąd zjawiska i wydarzenia, gubiąc w tej panoramie istotę rzeczy właściwą dla badanego terenu. W takiej konwencji należy widzieć np. zbyt szeroki opis chrztu Polski i jego polityczno-religijne konsekwencje (s. 36-39), charakterystykę życia kleru diecezjalnego (s. 116-117), widzianą raczej w optyce ogólnokościelnej, na co wskazuje także wykorzystana literatura, informacje na temat cystersów (s. 122-124) i joannitów (s. 126-128), będące w istocie rzeczy krótką historią poszczególnych zakonów i ich charyzmatu, aniżeli zaznaczeniem form obecności zakonników na terenie diecezji wrocławskiej. Ów ostatni wniosek wydaje się dodatkowo uprawniony, zważywszy, iż autor do swoich konstatacji wykorzystał powszechne podręczniki¹⁷, nie odwołując się do najnowszej historiografii, także odnoszącej się w tej materii do Śląska¹⁸. Podczas gdy zasygnalizowanych treści natury ogólnej, bez wyraźnej egzemplifikacji zaczerpniętej z codziennej praktyki i zwyczaju śląskiego można w przywołanej książce znaleźć więcej (np. religijność Ślązaków w dobie szczytowego średniowiecza, zdominowana głównie informacjami o pobożności i duchowości dominikańskiej i francisz-

¹⁷ Por. D. K n o w l e s, D. O b o l e n s k y, *Historia Kościoła*, t. II, Warszawa 1988, s. 147-148.

¹⁸ Zob. np. bardzo syntetyczne i doskonale udokumentowane hasło M. Daniluka, *Joannici*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. VIII, red. B. Migut i in., Lublin 2000, kol. 38-49 (dalej cyt.: EK), gdzie również najnowsza literatura. Por. także: M. B o r k o w s k a, *Ewolucja ideałów cystersów polskich*, „Nasza Przeszłość” 79(1993), s. 51-75; *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1987; *Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1992; *Klöster und Landschaften. Zisterzienser westlich und östlich der Oder*, hrsg. U. Knepelkamp, W. F. Reddig, Frankfurt/Oder 1998; *Monasticin Cisterciense Poloniae*, red. A. W. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, t. I-II, Poznań 1999; *Cystersi w Polsce w 850-lecie fundacji opactwa jędrzejowskiego*, red. D. Olszewski, Kielce 1990; E. Ł u ż y n i e c k a, *Architektura klasztorów cysterskich na Śląsku*, Poznań 1998.

kańskiej, s. 251-253), w innych partiach pojawiają się – jak należy sądzić – treści zgoła zbędne (np. na temat życia prywatnego Bolesława Chrobrego, s. 82-83) albo zamieszczone wręcz „na siłę” (np. charakterystyka życia religijnego wojów i rycerzy, s. 89-90), których wyeliminowanie nie przyniosłoby żadnej straty w całościowym obrazie omawianych zagadnień, a wręcz przeciwnie.

Wspomniano już, że recenzowana książka ma bardzo logiczny i przejrzysty układ, w pełni uwzględniający wszystkie problemy badanych zjawisk kościelnych – i nie tylko – przeszłości Śląska. Niemniej jej plan budowany według klucza chronologiczno-przedmiotowego – choć konsekwentnie stosowany przez autora – wygenerował kilka zupełnie zbędnych powtórek, np.: na temat zjazdu gnieźnieńskiego w 1000 r. (s. 48), na temat katedry wrocławskiej i jej patrocinium (s. 51-51 i 262), opis katechezy i przygotowania do chrztu (s. 69-71 i 80-81). W innych zaś fragmentach, wspaniale zresztą udokumentowanych i szeroko rozpracowanych przez ks. J. Mandziuka, rodzą się dodatkowe pytania. Tak ma się rzecz choćby z prezentacją życia moralnego duchowieństwa parafialnego doby wielkich biskupów wrocławskich (s. 245-248). Owszem, autor bardzo skrupulatnie zezemplifikował tam ówczesne wady w tym względzie, jak: brak rezydencji, kumulacja beneficjum, pijaństwo, nieprzestrzeganie celibatu, co każe wnioskować, iż w życiu moralnym kleru śląskiego doby średniowiecza nie było żadnych pozytywnych stron. Z pewnością tak nie było, aczkolwiek treść książki tego nie potwierdza; może więc lepiej byłoby tę część nazwać – niedomogi życia moralnego duchowieństwa?

Aczkolwiek – co już podkreślano wielokrotnie – autor ze swobodą i niezwykłą kompetencją porusza się w gąszczu zagadnień, zdradzając w ten sposób doskonały warsztat badawczy i dobrą orientację w historiografii (szkoda, że książka nie zawiera zestawu źródeł i literatury), w niektórych sytuacjach musi zastanawiać brak odwołania się do najnowszych opracowań. To prawda, że w pracach historycznych najistotniejszą rolę pełnią oryginalne źródła, lecz równie ważne wydają się także wszelkie analizy i drobiazgowo nieraz opracowania dotyczące konkretnych dokumentów, ułatwiając odpowiednią interpretację i właściwe wykorzystanie materiału źródłowego. Skoro więc – zupełnie słusznie – priorytetowo potraktował ks. profesor Mandziuk takie dokumenty, jak: *Dagome iudex* czy *Księgę henrykowską*, wypadało też uwzględnić już to niezastąpione, już to najnowsze opracowania im poświęcone. W odniesieniu do *Dagome iudex* zabrakło klasycznych już dziś prac J. Ptaśnika¹⁹ i G. Labudy²⁰, natomiast gdy idzie o *Księgę henrykowską*, nie sposób przecież pominąć tu badań zwłaszcza ośrodka wrocławskiego²¹. W innym zaś przypadku – jeśli chodzi o literaturę i źródła – warto było sięgnąć do tekstów oryginalnych, potwierdzających oficjalne rozwiązania przez sobory powszechne, głównie Soboru Laterańskiego IV, do którego autor odwołuje się nader często, zwłaszcza w materii kształcenia i pracy

---

¹⁹ J. P t a ś n i k, *Dagome iudex*, Kraków 1911.

²⁰ G. L a b u d a, *Znaczenie prawno-polityczne dokumentu Dagome iudex*, „Nasza Przeszłość” 4(1948), s. 33-60.

²¹ Zob. J. M a t u s z e w s k i, *Najstarsze polskie zdanie prozaiczne: zdanie henrykowskie i jego tło historyczne*, Wrocław 1981; *Wokół księgi henrykowskiej. Szlak cystersów w Polsce*, Wrocław 1995.

duchowieństwa²². Podobną zresztą wątpliwość można odnieść także do innych zagadnień szczegółowych obecnych w książce, a pozbawionych kontekstu współczesnych badań, jak początki kapituły (s. 66-69)²³ czy formy pierwotnego duszpasterstwa na Śląsku (s. 70-72)²⁴

Cokolwiek by powiedzieć – tytułem podsumowania – o recenzowanej tu książce ks. profesora J. Mandziuka, wszystko będzie wszak wyrazem uznania dla autora za trud badawczy, dogłębną znajomość problematyki, swobodę konstruowania tez i wniosków, koncepcję rozwiązań metodyczno-merytorycznych. Drobne zaś uwagi i sugestie wyżej poczynione, zresztą często natury szczegółowej i dyskusyjnej, w niczym bynajmniej nie umniejszają wartości swoistego *opus vitae* ks. Mandziuka, przeciwnie – są dowodem, że wobec jego dzieła nie sposób przejść obojętnie, ponieważ wpisuje się ono na trwałe do polskiej historiografii kościelnej.

Ks. Jan Walkusz

Katedra Historii Kościoła w XIX i XX wieku KUL

---

²² M a n d z i u k, *Historia Kościoła*, s. 234-235. Zob. *Dokumenty Soborów Powszechnych*. Tekst grecki, łaciński, polski, t. II (869-1312), układ i opracowanie A. Baron, H. Pietras, Kraków 2002, s. 211-325.

²³ Por. W. G ó r a l s k i, *Kapituła*, EK VIII, kol. 668-670.

²⁴ Por. M. Z a h a j k i e w i c z, *Metody chrystianizacji na ziemiach polskich na przykładzie misji pomorskiej św. Ottona z Bambergu*, „Roczniki Teologiczne” 47(2000), z. 4, s. 37-45.